

RENATA KRÓL-MAZUR

Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych

Uniwersytet Jagielloński

ORCID 0000-0003-1795-8971

renata.krol-mazur@uj.edu.pl

Kontrowersje wokół armeńskiej ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych

Controversy over the Armenian Law on Freedom of Conscience and Religious Organizations

Słowa kluczowe:

ustawa o wolności sumienia i organizacjach religijnych, prawo do wolności religijnej, Republika Armenii, Ormiański Kościół Apostolski, organizacje religijne

Keywords:

The Law of the Republic of Armenia on the Freedom of Conscience and on Religious Organizations, the right to religious freedom, Republic of Armenia, Armenian Apostolic Church, religious organizations

Controversy over the Armenian Law on Freedom of Conscience and Religious Organizations

The article discusses the basic legal act on the right to religious freedom The Law of the Republic of Armenia on the Freedom of Conscience and on Religious Organizations, which was enacted in Armenia in the early 1990s and which, in a slightly modified version, is still in force today. In Armenia, the close link between ethnicity and religious affiliation (Armenian Apostolic Church) makes it difficult to adopt legal solutions that would guarantee the full realization of the right to religious freedom. The Armenian Apostolic Church considers religious freedom as an anti-national provision, and therefore qualifies all other religious organizations as "sects" and anti-national structures. The article provides a detailed analysis of the Religious Denominations Act, indicates which of its provisions are most controversial and shows how the adopted legal solutions differ from the international standards.

W artykule omówiono obowiązujące w Republice Armenii (RA) ustawodawstwo pod kątem przestrzegania prawa do wolności religijnej. Szczegółowej analizie poddana została ustawa o wolności sumienia i organizacjach religijnych z 17 czerwca 1991 r., która w lekko znowelizowanej wersji obowiązuje w Armenii do dziś. Zwrócono uwagę, że od momentu jej uchwalenia nieustannie poddawana jest ona krytyce przez obrońców praw człowieka i mimo powtarzających się prób podjęcia pracy nad jej gruntowną nowelizacją nie udaje się dokonać jej zmiany. Na przestrzeni lat nie udało się usunąć zapisów krytykowanych przez międzynarodowe instytucje i organizacje zajmujące się przestrzeganiem praw człowieka – a w kolejnych projektach zmian pojawiały się nieustannie te same dyskryminujące przepisy prawne. Wykazane zostaną sprzeczności, jakie zachodzą między zapisami ustawy z 17 czerwca 1991 r. a zapisami w innych aktach prawnych obowiązujących w Armenii. Autorka postawiła następujące pytania badawcze: jaką rolę odegrał Ormiański Kościół Apostolski (OKA) w blokowaniu prac nad zmianami analizowanej ustawy? Jakie czynniki przyczyniły się do utrzymywania się do dnia dzisiejszego w Armenii zapisów prawnych odnoszących się do kwestii wolności religijnej – jednego z fundamentalnych praw człowieka – sprzecznych ze standardami międzynarodowymi? Artykuł skupia się na analizie treści aktów normatywnych, pomijając kwestie ich egzekwowania, to ostatnie bowiem znalazło miejsce w innych pracach autorki¹. W artykule zastosowano analizę instytucjonalno-prawną.

* * * * *

Armenia od ponad szesnastu wieków jest krajem ortodoksyjnie chrześcijańskim². Kościół Ormiański od średniowiecza rozwijał szczególne poczucie odrębności religijnej poprzez język, własną tradycję (także w architekturze i śpiewie kościelnym) oraz szereg mitów narodowo-religijnych. Tożsamość

- 1 Zob. R. Król-Mazur, *Świadkowie Jehowy jako najbardziej zwalczana sekta w Armenii*, „Wschodnioznawstwo” 2016, t. 10, s. 101–118; też, *Sekty religijne w życiu politycznym republiki Armenii*, [w:] *Politologia religii*, red. M. Marczevska-Rytko, D. Maj, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018, s. 407–424.
- 2 Armenia jako pierwsza na świecie przyjęła chrześcijaństwo jako religię państwową w 301 r. OKA wywodzi swoje korzenie od apostołów św. Judy Tadeusza i św. Bartłomieja. Zob. szerzej: H. Thilingarian, *A brief historical and theological introduction to the Armenian Apostolic Orthodox Church*, Kanada 1993.

narodowa Ormian jest mocno związana z chrześcijaństwem i odrębnymi strukturami kościelnymi. Ormiański Kościół Apostolski przez wiele wieków był silną instytucją o charakterze narodowym – zwłaszcza po utracie państwowości przez Armenię spełniał, równoległe do posługi religijnej, konkretne funkcje polityczno-społeczne: kultywował pamięć narodową, stał na straży rodzimej tradycji, kultury. Długa tradycja autokefalii i wynikające z autonomicznego rozwoju różnice wytworzyły specyficzne poczucie przywiązania do Kościoła, któremu dawano wyraz, sprzeciwiając się podporządkowaniu swojego Kościoła czy to Cerkwi Rosyjskiej, Imperium Rosyjskiemu, czy władzy sowieckiej. W okresie radzieckim OKA doświadczył (podobnie jak i inne Kościoły) licznych represji – w pierwszej kolejności odebrano mu majątki, a następnie rozpoczęto zamykanie kościołów i prześladowanie duchownych oraz wiernych³.

Po upadku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i powstaniu Republiki Armenii (Hajastani Hanrapetutjun) ze stolicą w Erywanii Kościół uzyskał swobodę działania i zyskał podmiotowość. Niezwykle silne zaakcentowanie roli OKA jako Kościoła narodowego było protestem przeciwko ateistycznemu komunizmowi i prześladowaniom, jakich zarówno on, jak i naród ormiański doznały od Imperium Rosyjskiego i ZSRR. Działania OKA wpisują się w zauważalne prawidłowości czasu transformacji ustrojowych po upadku komunizmu. Procesem występującym w większości państw, które odzyskały niepodległość, jest wykorzystywanie przez lokalne kościoły, w większości cerkwie prawosławne, okazji do wypełnienia pustki ideologicznej po komunizmie, a tym samym wzmocnienie swojej obecności w przestrzeni publicznej, z której przez dziesięciolecia były wypychane⁴. Zgłaszają one również pod adresem państwa żądania dotyczące uznania ich za dominujące na danym terytorium z jednoczesnym ograniczeniem praw wyznawców innych religii, uniemożliwiających w praktyce ich rozwój instytucjonalny⁵.

3 Zob. J. Osiecki, *Bolszewicy a Kościół Ormiański. Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920–1938*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2016.

4 R. Zenderowski, *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicyzacją religii a sakralizacją etnosu (narodu)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, s. 93–94.

5 Tamże, s. 95.

Efektom wspomnianych wcześniej historycznych doświadczeń OKA było wytworzenie się przekonania, że przynależność do niego równa się z przynależnością do narodu. Połączenie etnicznych i religijnych składników tożsamości ormeńskiej jest chętnie promowane przez OKA. Obecnie w dyskursie powraca on do tego, chcąc uzasadnić dominującą rolę religii w życiu narodu. Ułatwia mu to kilka czynników. Armenia jest państwem homogenicznym pod względem etycznym i wyznaniowym. Aż 98% trzymilionowej ludności stanowią Ormianie, z których w 2019 r. aż 97% uważało się za wiernych OKA⁶. Mimo różnych słów krytyki – oskarża się go o uległość wobec państwa oraz o polityczną instrumentalizację – Kościół ten uważany jest za jedną z instytucji cieszących się największym zaufaniem społecznym w Armenii. Dzięki temu ma realny potencjał, aby wpływać na proces podejmowania decyzji politycznych w kraju. Natomiast kolejne rządy (aż do aksamitnej rewolucji) obdarzane były bardzo słabym zaufaniem i miały niski stopień legitymizacji władzy, dlatego też starały się go zwiększyć, wykorzystując władzę Kościoła⁷.

Biorąc pod uwagę przyjęte w Armenii rozwiązania prawne, można z całą stanowczością stwierdzić, że OKA był jedną z instytucji, która najwięcej skorzystała na upadku Związku Radzieckiego⁸. Musiał on zmierzyć się jednak z licznymi wyzwaniem, z których jednym z istotnych okazały się skutki ateizacji społeczeństwa w okresie radzieckim. W latach 90. doszło do niekontrolowanego napływu do Armenii przedstawicieli innych wyznań,

6 2020 *Report on international religious freedom: Armenia*, U.S. Department of State, 12 v 2021 [dostęp: 14 XI 2021]: <<https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/armenia/>>.

7 R. Król-Mazur, *Ormeński Kościół Apostolski i jego relacje z władzami politycznymi i społeczeństwem obywatelskim*, [w:] *Polityczne uwarunkowania religii – religijne uwarunkowania polityki*, red. S. Dudra, R. Michalak, Ł. Młyńczyk, Wydawnictwo Morpho i Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2017 (Politologia Religii, t. IV), s. 222–223.

8 Autorka szerzej na ten temat pisała w następujących pracach: tamże; *Obowiązkowa nauka historii Kościoła Ormeńskiego w szkołach publicznych jako element polityki wyznaniowej Republiki Armenii*, [w:] S. Dudra, R. Król-Mazur, D. Maj, *Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna*, Morpho, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2018, s. 127–152; *Prawo do wolności religijnej w Republice Armenii – analiza obowiązującego ustawodawstwa*, [w:] *Prawa człowieka wobec wyzwań współczesnego świata*, red. E. Szczepankiewicz-Rudzka, A. Czubik, D. Dziwisz, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019, s. 459–475.

którzy starali się zapewnić duchową pustkę po ZSRR. Indyferentyzm religijny oraz napływ nowych wzorców kulturowych płynących ze świata zachodniego zmusiły OKA do szukania pomocy u władz państwowych. Te z kolei potrzebowały wsparcia autorytetu, a takim był Kościół narodowy, utożsamiany z katolikosem Vazgenem I (1955–1994). Autorytet ten wynikał tak z wielowiekowej roli OKA, jak i samego Vazgena I, zaangażowanego w walkę o przywrócenie „skonfiskowanej” przez totalitarne państwo pamięci narodowej⁹. Na przestrzeni kilkunastu lat OKA udało się uzyskać stosowne zapisy w aktach prawnych, które pozwalają mu na zachowanie dominującej roli w państwie, z jednoczesnym ograniczeniem praw wyznawców innych religii, uniemożliwiającym w praktyce ich rozwój instytucjonalny.

Warte podkreślenia jest, że występujący w Armenii model stosunków państwo – Kościół charakteryzuje swoisty paradoks – w aktach prawnych znajdują się zapisy charakterystyczne dla państw neutralnych wyznaniowo: oddzielenie Kościoła od państwa, równość w świetle prawa wszystkich związków wyznaniowych, równość obywateli bez względu na wyznanie, gwarancje wolności sumienia, świecki charakter systemu edukacji, ale w tych samych dokumentach ustawodawca wyróżnia status OKA¹⁰.

Republika Armenii, konstruując swoje podstawy ustrojowe, opierała się na wzorcach zachodnich, ale w uchwalonej w 1995 r. konstytucji nie znalazł się zapis mówiący o świeckości państwa ani o rozdziale państwa i religii. W 2005 r. przyjęto w poprawce do konstytucji artykuł 8.1, w którym znajdował się zapis, iż „Kościół powinien być oddzielony od państwa w Republice Armenii”. Jednocześnie znalazł się też zapis mówiący, że „Republika Armenii uznaje szczególną historyczną misję Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego jako Kościoła narodowego w życiu duchowym, rozwoju narodowej kultury i zachowania tożsamości narodowej narodu Armenii”¹¹. W konstytucji znalazły się także zapisy odnoszące się do wolności religijnej. Ale już 23 sierpnia 1990 r. Rada Najwyższa Armeńskiej

9 P. Nieczuja-Ostrowski, *Religion as a factor of Armenian politics*, *European Journal of Science and Theology* 2020, vol.16, no.6, s. 109.

10 Szerzej zob.: R. Król-Mazur, *Prawo do wolności religijnej...*, s. 459–475.

11 Tamże, s. 460; P. Nieczuja-Ostrowski, *Religia w polityce w państwach Kaukazu Południowego*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, red. T. Stępniewski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, KUL, Lublin – Warszawa 2013, s. 287–288.

SRR przyjęła deklarację niepodległości, w której m.in. była mowa o gwarancji wolności sumienia i równości dla każdego – bez względu na wyznanie.

Wszystkie republiki (oprócz Gruzji), które powstały po rozpadzie ZSRR, uregulowały kwestie wolności religijnej w specjalnych ustawach wyznaniowych. Jedną z pierwszych – po ukraińskiej (23 IV 1991) i uzbeckiej (14 VI 1991) była armeńska, uchwalona przed ogłoszeniem niepodległości przez Armenię (21 IX 1991 w wyniku referendum ogólnonarodowego)¹². Należy do ustaw mających najmniej artykułów – 23 (mołdawska ma 52)¹³.

Ustawa o wolności sumienia i organizacjach religijnych z 17 czerwca 1991 r.

Uchwalona 17 czerwca 1991 r. ustawa o wolności sumienia i organizacjach religijnych (zwana ustawą wyznaniową) wzięła pod ochronę OKA. Znaczenie Kościoła dla tworzenia i ochrony narodu ormiańskiego podkreślone zostało w preambule ustawy. OKA uznany został za Kościół narodowy oraz za ważną instytucję kształtującą życie duchowe i przechowującą pamięć narodową. Jednocześnie w art. 17 znajduje się zapis o rozdziale Kościoła od państwa. Zarówno przytoczony powyżej zapis znajdujący się w preambule ustawy, jak i przyznanie w art. 17 OKA szczególnej ochrony w ramach prawa międzynarodowego przeczy temu rozdziałowi¹⁴. OKA dzięki posiadanemu statusowi Kościoła narodowego ma również zagwarantowane w państwie szczególne uprawnienia: prawo do wolnego głoszenia i propagowania wyznania na całym terytorium kraju; wyłączne prawo do objaśniania teologii Kościoła w mediach i w czasie imprez masowych; prawo do odtwarzania swoich tradycji historycznych, struktury, organizacji, diecezji, parafii; prawo do budowania świątyń, jak również przywracania działalności

12 Armenia ogłosiła się niezależną, suwerenną republiką 23 sierpnia 1990 r., a 24 sierpnia parlament przyjął ustawę o przemianowaniu Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej na Republikę Armenii. Zmieniono symbole narodowe, przyjęto nową flagę, herb i hymn, K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2017, s. 131–132.

13 T. J. Szyszlak, *Wolność religijna w konstytucjach i ustawach wyznaniowych państw postradzieckich*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 240. Autor podaje błędnie, że armeńska ustawa składa się z 24 artykułów.

14 *The law of the Republic of Armenia on the freedom of conscience and on religious organizations* 17.06.1991 [dostęp: 1.VI. 2021]: <https://www.legislationline.org/download/id/5744/file/Armenia_law_freedom_conscience_religious_orgs_1991_am2011_en.pdf>.

w tych, które stanowią zabytki historyczne – zarówno na prośbę wiernych, jak i z własnej inicjatywy; sprzyjanie przez państwo dokonywanej przez OKA edukacji religijnej narodu ormiańskiego w ustalonym przez ustawodawstwo porządku, także w państwowych zakładach oświatowych; wspieranie w praktyce doskonalenia moralnego narodu [można to szeroko interpretować – R.K.-M.]; prawo do zajmowania się działalnością dobroczynną i opiekuńczą (art.17)¹⁵. OKA otrzymał jeszcze więcej przywilejów, które nie są dostępne dla innych grup religijnych, dzięki uchwalonej 2 lutego 2007 r. ustawie o relacjach między Republiką Armenii a OKA¹⁶. Inne organizacje religijne poddane zostały restrykcyjnym przepisom, a najlepszym tego przykładem jest art. 8 ustawy wyznaniowej, który wprowadził na całym terytorium państwa zakaz prozelityzmu z zaznaczeniem w art. 17, że **kategorii prozelityzmu nie stosuje się wobec „tradycyjnej działalności” Kościoła ormiańskiego** [podkreślenie R.K.-M.]. Jednak ustawodawca nie zdefiniował tego terminu. W czasach radzieckich ormiańskie słowo *hogevorsutyun*¹⁷ tłumaczone było jako „zmiana religii”, ale w dosłownym tłumaczeniu termin ten jest bliższy „niewłaściwej zmianie religii”¹⁸.

Ustawa wyznaniowa zawiera wiele restrykcyjnych przepisów odnoszących się do organizacji religijnych (art. 5 – art. 8) Od samego początku wiele zastrzeżeń wzbudzał art. 5, który zawierał definicje organizacji religijnej i przysługujących jej praw. Zgodnie z wyżej wymienionym przepisem (art. 5) jest to grupa obywateli zrzeszonych w organizacji:

- a) której działanie nie jest sprzeczne z art. 3 niniejszej ustawy (a więc nie zagraża bezpieczeństwu państwa, porządkowi, a także zdrowiu, moralności i wolności innych obywateli);
- b) która opiera się na historycznie uznanych księgach świętych;
- c) której wyznanie należy do światowych wspólnot religijno-kościelnych;
- d) która nie ma celów materialnych i koncentruje się na sferze duchowej;
- e) która liczy co najmniej 50 członków.

Ustawodawca zaznaczył, że przepisy te, za wyjątkiem podpunktu a, nie mają zastosowania w odniesieniu do organizacji religijnych mniejszości

15 Tamże; T. J. Szyszlak, *Wolność religijna...*, s. 242–243.

16 R. Król-Mazur, *Prawo do wolności religijnej...*, s. 469.

17 Wszelkie ormiańskie nazwy zapisywane są w transkrypcji angielskiej.

18 S. Danielyan, V. Vardanyan, A. Avtandilyan, *Religious tolerance in Armenia*, Sage Publications, Yerevan 2009, s. 44.

etnicznych¹⁹. Jednak taka regulacja stwarza sytuację, w której jedne grupy mają przyznane prawa, a inne są ich pozbawione. Zwracano uwagę, że prawo nie zawiera definicji historycznie uznanych ksiąg świętych i nie wyjaśnia, co należy rozumieć pod pojęciem „światowych wspólnot religijno-kościelnych”. W późniejszym okresie problemem stało się to, że omawiana ustawa była sprzeczna z zobowiązaniami składanym przez Armenię Radzie Europy, że wszystkie kościoły, wspólnoty religijne – także te określane, jako nietradycyjne (a te z reguły nie mają ksiąg świętych) – mogą swobodnie wykonywać praktyki religijne²⁰.

Ustawa wyznaniowa nakazuje rejestrację wszystkich wspólnot religijnych, które chcą działać na terenie RA. Jednocześnie w art. 1 stanowi: „Wolność sumienia i wolność wyznania są zagwarantowane w Republice Armenii. Każdy **obywatel** [podkreślenie R.K.-M.] może swobodnie decydować o swoim stosunku do religii i ma prawo wyznawać dowolną religię lub nie wyznawać żadnej religii oraz uczestniczyć w obrzędach religijnych indywidualnie lub wspólnie z innymi obywatelami”. Co istotniejsze przepisy te stoją w sprzeczności z tak z Konstytucją Republiki Armenii z 1995 roku, jak też jej późniejszymi nowelizacjami, w których prawo do wolności myśli, sumienia i religii przyznano każdemu człowiekowi. Jest sprzeczny także z art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC)²¹ i art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (MPPoIP)²². W ustawie wyznaniowej szczegółowo określono

19 *The law of the Republic of Armenia on the freedom of conscience and on religious organizations* 17.06.1991 [dostęp: 1.VI. 2021]: <https://www.legislationline.org/download/id/5744/file/Armenia_law_freedom_conscience_religious_orgs_1991_am2011_en.pdf>.

20 R. Król-Mazur, *Prawo do wolności religijnej...*, s. 464.

21 Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. *Europejska Konwencja Praw Człowieka po nowelizacji przez Protokół nr 11 i 14 z Protokołem nr 1 oraz Protokołami nr 4, 6, 7, 12 i 13*, Strasburg 2010, s. 11: <https://arch-bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/convention_pol.pdf> [dostęp: 5 VI 2021].

22 Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie

warunki rejestracji organizacji religijnych. Celem rejestracji organizacja przedkłada istniejącej przy rządzie Komisji do Spraw Religijnych²³ swój statut oraz inne wymagane dokumenty, które potwierdzają, że spełnia warunki określone w art. 5 ustawy wyznaniowej. Komisja ma miesiąc na rozpatrzenie wniosku. Z chwilą rejestracji organizacja religijna nabywa osobowość prawną (art. od 14 do 16)²⁴. obrońcy praw człowieka niejednokrotnie podkreślali, że rząd czyni organizacjom religijnym liczne trudności z uzyskaniem rejestracji. Władze jednak temu zaprzeczają. Według Vardana Ascatryana, byłego szefa Departamentu Mniejszości Etnicznych i Spraw Religijnych, nigdy nie utrudnia on procesu składania wniosków przez grupy religijne ubiegające się o rejestrację państwową, a proces rejestracji organizacji religijnych jest dość przejrzysty, odbywa się bez zbędnych przeszkód i w rozsądnym czasie²⁵.

Zarówno OKA, jak i organizacjom religijnym zapewniono prawo własności, w szczegółowych przepisach odsyłając do ustawy Republiki Armenii o własności prywatnej (art. 9). Szczegółowo wyodrębniono rodzaje organizacji religijnych – są to: wspólnoty kościelne i zakonne, diecezje, klasztory, bractwa religijne, instytucje edukacyjne i wydawnicze powiązane z tymi organizacjami oraz inne fundacje religijno-kościelne (art. 4). W świetle zapisów ustawy wyznaniowej organizacje religijne nie mogą być finansowane przez instytucje spoza Armenii (związki wyznaniowe, takie jak mormoni czy świadkowie Jehowy, były dotąd finansowane głównie przez różne organizacje z USA), nawet jeśli ich centralna siedziba znajduje się poza granicami kraju (art. 13). Jednak zakaz ten nie dotyczy OKA. W ustawie wyznaniowej odbicie znalazło także istniejące w przypadku Ormian powiązanie

w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Nowy Jork 16 XII 1966*, (Dz.U. z 1977 r. nr 38, poz. 167)[dostęp: 5 VI 2021]: <https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf>.

23 Działala do 2002 r. Po rozwiązaniu zakres jej obowiązków przekazany został utworzonemu przez rząd Departamentowi Mniejszości Etnicznych i Spraw Religijnych. V. Ascatryan, *Commitments of Armenia to freedom of religion or belief, freedom of expression, participation in public and political life*, [w:] *Freedom of Religion in Georgia and Armenia Conference Publication July 2013*, eds E. Chylinski, D. Chkhartishvili, Tbilisi 2013, s. 18.

24 *The law of the Republic of Armenia...*

25 V. Ascatryan, *Commitments of Armenia...*, s. 18.

etniczności z religią. Art. 22 przewiduje możliwość przyznania obywatelstwa Republiki Armenii osobie wybranej na katolikosa OKA²⁶.

W omawianej ustawie znalazło się mnóstwo zapisów krytykowanych zarówno przez prawników, jak i obrońców praw człowieka. Zwracają oni uwagę, że art. 5 ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych jest niejednoznaczny z punktu widzenia prawa – takie terminy jak „historyczne księgi święte”, „światowe wspólnoty religijno-kościelne”, „sfera duchowa” i „narodowe wierzenia religijne” są niejasne i sprzeczne z europejskimi normami prawnymi. Zwraca się również uwagę na to, że ustawa nie definiuje pojęcia „religia narodowa”, co niesie za sobą niebezpieczeństwo ingerencji państwa w kwestie doktrynalne organizacji religijnych²⁷.

Wraz ze swobodą religijną i pojawieniem się konkurencyjnych grup wyznaniowych ujawniła się w społeczeństwie ormiańskim silna ksenofobia. Ułatwiało to wstrzymywanie prac na nowelizacją ustawy wyznaniowej. Z raportów Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do Spraw Uchodźców oraz Amnesty International wynikało, że w Armenii łamane są prawa człowieka, a w szczególności ograniczono prawa mniejszości religijnych. Przypadki dyskryminacji związków wyznaniowych w tym kraju odnotowywała na bieżąco norweska organizacja praw człowieka – Forum 18. Według raportu sporządzonego przez Europejską Komisję przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji sytuacja mniejszości religijnych w Armenii w latach 2007–2011 znacznie się poprawiła²⁸. Jednak z raportów Amnesty International, Human Rights Watch, a przede wszystkim raportów dotyczących wolności religijnej przygotowywanych co roku przez Departament Stanu USA wynika, że nadal mamy tam do czynienia z prześladowaniami osób należących do innych kościołów i związków wyznaniowych²⁹. Zdaniem niektórych obserwatorów sytuacji w Armenii społeczeństwo nadal przejawia negatywne nastawienie do wszystkich mniejszości religijnych, co jest wyrazem ogólnie pojmowanego „strachu przed obcymi”.

26 *The law of the Republic of Armenia...*

27 S. Danielyan, V. Vardanyan, A. Avtandilyan, *Religious tolerance in Armenia*, s. 40–41.

28 *Raport z misji badawczej do Republiki Armenii 4–20 maja 2011*, s. 64.

29 *Zob. 2020 Report on International Religious Freedom: Armenia*, U. S. Department of State, 12 V 2021 [dostęp 14.XI. 2021]: <<https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/armenia/>>.

Próby nowelizacji ustawy wyznaniowej dokonywane w latach 2009–2016

Ustawa wraz z tworzeniem przez RA nowych, innych praw oraz przyjmowaniem przez nią zobowiązań międzynarodowych stawała się coraz bardziej nieaktualna i sprzeczna z innymi rozwiązaniami prawnymi. Zmusiło to Armenię do podjęcia prac nad jej nowelizacją. W 2009 r. przedstawiono projekt zmian, w którym jeszcze silniej podkreślono rolę OKA jako religii państwowej Armenii (art. 17). Proponowane wtedy poprawki były sprzeczne zarówno z zapisami konstytucji, jak i podpisanymi przez Armenię umowami międzynarodowymi. Spora część przedstawionych propozycji zmian została ostro skrytykowana przez obrońców praw człowieka. Zwracano uwagę, że wiele innych aktów prawnych obowiązujących w RA zawiera przepisy bezpośrednio lub pośrednio związane z wolnością sumienia i religii – w szczególności są to ustawy: o prawach dziecka, o statusie prawnym obywateli w RA, o edukacji przedszkolnej w RA, o nadawaniu programów radiowych i telewizyjnych, a także akty prawne odnoszące się do przepisów administracyjnych, prawa pracy, prawa rodzinnego i kodeksu karnego – i właśnie w konfrontacji z nimi ustawa wyznaniowa niejednokrotnie pozostaje w sprzeczności³⁰. Ostrą dyskusję wzbudził projekt nowelizacji art. 5 pkt e, w którym zwiększono liczbę osób wymaganą do zarejestrowania organizacji religijnej z 50 (poprawki zwiększające liczbę do 200 zostały wprowadzone już w 1997 r., zaś w pierwszym czytaniu w Zgromadzeniu Narodowym poprawek naniesionych w 2009 r. zwiększono próg aż do 500 osób³¹) oraz dodano zapis stanowiący, że dzieci do 18 roku życia nie mogą zostać członkami organizacji religijnej bez względu na ich udział w obrzędach religijnych. Przepis zakazujący członkostwa dzieciom koliduje zarówno z innymi przepisami RA, np. art. 6 ustawy o organizacjach pozarządowych (z 4 grudnia 2001 r.) stanowi, że dziecko do 14 roku życia może zostać członkiem organizacji na podstawie pisemnego oświadczenia swojego opiekuna, jak i z zapisem art. 15 Konwencji ONZ o prawach dziecka (przyjętej przez Armenię 11 września 1989 r.), która gwarantuje dzieciom wolność przemieszczania się oraz wolność pokojowych zgromadzeń³². Zapisy te utrudniały

30 R. Król-Mazur, *Prawo do wolności religijnej...*, s. 464.

31 Zapis ten nie został przyjęty.

32 S. Danielyan, V. Vardanyan, A. Avtandilyan, *Religious tolerance in Armenia*, s. 42–43.

spełnienie wymogów koniecznych do rejestracji organizacji religijnej. Tylko zarejestrowane grupy mogły publikować ponad 1000 egzemplarzy gazet lub czasopism, wynajmować miejsca na spotkania członków, emitować programy telewizyjne lub radiowe oraz oficjalnie starać się o wizy dla odwiedzających³³. Wspólnoty religijne lub wyznaniowe powinny mieć możliwość zarejestrowania się jako osoby prawne w krajowym porządku prawnym i korzystać z przysługujących im praw, jeśli sobie tego życzą, niezależnie od liczby ich członków lub wierzących³⁴. Art. 7, poświęcony prawom organizacji religijnych, skonstruowano tak, że trudno ocenić, czy lista uprawnień przyznanych organizacjom religijnym stanowi katalog zamknięty, czy też ma charakter przykładowego wyliczenia³⁵. Ogromny sprzeciw obrońców praw człowieka wzbudziły zapisy, w których dążono do prawnego zdefiniowania wiary chrześcijańskiej jako „wiary w Jezusa Chrystusa jako Boga i Zbawiciela oraz akceptacji Trójcy Świętej”, co miało być kolejnym warunkiem rejestrowania organizacji religijnych³⁶. Ten projekt został w Armenii nazwany „prawem przeciw świadkom Jehowy”³⁷, którzy należą w tym kraju do najbardziej zwalczanych organizacji religijnych³⁸.

Armeńska ustawa *O wolności sumienia i o organizacjach religijnych*, przyjęta w 1991r, została częściowo znowelizowana w 1997 i 2001 r. Jednak nowa rzeczywistość związana z wolnością religijną w Armenii spowodowała konieczność jej zreformowania (było to następstwem przystąpienia Armenii do Rady Europy w 2001 r. i ratyfikowania prawie dwudziestu konwencji, co stało się „podstawą solidnej bazy prawnej dla mechanizmów obrony praw człowieka i obywatela i międzynarodowych gwarancji tych praw”)³⁹. W latach 2010–2011 Ministerstwo Sprawiedliwości (MS) opracowało nowelizacje ustawy *O wolności sumienia i o organizacjach religijnych*. Została ona przekazana do zaopiniowania Komisji Weneckiej. Jak

33 Tamże, s. 44.

34 Tamże.

35 Tamże.

36 R. Charles, *Secular regimes and state engagement with religion in post-Soviet Eurasia*, University of California, Berkeley 2013, s. 37.

37 S. Danielyan, V. Vardanyan, A. Avtandilyan, *Religious tolerance in Armenia*, s. 54.

38 Szerzej na temat zwalczania świadków Jehowy zob. R. Król-Mazur, *Świadkowie Jehowy...*, s. 101–118.

39 Cyt. za K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii...*, s. 380.

podkreślił Vardan Ascatryan, we wszystkich przypadkach nowelizacji przeprowadzono proces konsultacyjny zorganizowany na zasadach otwartych, publicznych i z udziałem wszystkich zainteresowanych stron. Propozycje przedstawione przez armeńskie organizacje oraz zalecenia autorytatywnych instytucji międzynarodowych rozpatrywane były przez MS⁴⁰. Na jego wniosek w sierpniu 2011 r. złożono kolejne poprawki do ustawy wyznaniowej, które miały na celu wprowadzenie odpowiedzialności karnej za przymusowe zaangażowanie osób w nietradycyjnych organizacjach religijnych – w szczególności wymierzone były przeciwko grupom i „sektom”, zdefiniowano także pojęcie łowcy dusz (prozelityzm, ale w pejoratywnym znaczeniu). Zapis ten był szczególnie ważny dla OKA ze względu na zagrożenie ze strony kościołów protestanckich prowadzących aktywną działalność prozelityczną. W Armenii przejście na wyznanie nietradycyjne jest postrzegane nie jako realizacja prawa do wolności wiary, ale jako utrata ważnego elementu tożsamości etnicznej. Dlatego też zapobieganie prozelityzmowi nie jest traktowane jako ograniczenie praw człowieka, ale raczej jako „prawo grup do zachowania swojej specyficznej kultury etnicznej”⁴¹. Nowy projekt ustawy został skrytykowany, a Komisja Wenecka uznała, że wprowadzone zmiany naruszyłyby prawa człowieka. Jej zalecenia zostały zasadniczo uwzględnione. Szczególnie odnosiło się to do terminu „prozelityzm”, który został zmieniony na „niewłaściwy prozelityzm”. Podkreśla się, że jego definicja powinna zostać sformułowana w sposób bardziej przejrzysty, aby uniknąć w przyszłości arbitralnej interpretacji. Specjalny sprawozdawca ONZ Heiner Bielefeldt uważa, że również pojęcie niewłaściwego prozelityzmu jest zbyt szerokie, proponując zastąpienie go określeniem „prozelityzm przymusowy”⁴².

Kontynuowano pracę nad poprawkami do ustawy wyznaniowej – niektóre z proponowanych zapisów wzbudzały zaniepokojenie przedstawicieli innych kościołów i związków wyznaniowych – szczególnie ewangelickich.

40 V. Ascatryan, *Commitments of Armenia...*, s. 19.

41 E. Guliyev, *Religion in the Central Caucasus. Current state and future trends*, [w:] *The South Caucasus 2021. Oil, democracy and geopolitics*, eds F. Ismailzade, G. E. Howard, The Jamestown Foundation, Waszyngton 2012, s. 19.

42 H. Bielefeldt, *The way forward – concluding remarks*, [w:] *Freedom of religion in Georgia and Armenia. Conference publication July 2013*, eds E. Chylinski, D. Chkhartishvili, Tbilisi 2013, s. 50.

MS Armenii przygotowało poprawki do ustawy o stosunkach między Republiką Armenii a OKA, zmiany i poprawki do Kodeksu wykroczeń administracyjnych oraz zmiany i poprawki w Kodeksie karnym⁴³. W celu wprowadzenia zmian do ustawy wyznaniowej Rzecznik Praw Człowieka w Armenii zainicjował 19 września 2012 r. dyskusję przy okrągłym stole, w której wzięli udział przedstawiciele OKA, dziewięciu ormiańskich denominacji ewangelickich, Kościoła Jezusa Chrystusa Świątych w Dniach Ostatnich i innych kościołów, a także wybitni działacze publiczni i eksperci, m.in. Hranush Kharatyan, Vardan Khachatryan, Stepan Danielyan, Hovhannes Hovhannisyian i inni. Uczestniczyli w niej przedstawiciele rządu Armenii – m.in. Ministerstwa Edukacji i Nauki, a także delegaci organizacji pozarządowych, takich jak Komitet Helsiński, Fundacja Społeczeństwa Otwartego oraz NGO Współpraca na rzecz Demokracji. Opierając się na przedstawionych przez nich poprawkach i rekomendacjach, Rzecznik Praw Człowieka skierował do MS szereg zaleceń dotyczących zmian w projekcie ustawy wyznaniowej, których celem było usunięcie wszelkich form ograniczeń działalności religijnej oraz promowanie swobód religijnych. Rzecznik Praw Człowieka zwrócił uwagę, że konieczne jest wprowadzenie do ustawy dodatkowego artykułu, w którym znajdowałyby się definicje pojęć używanych w tej ustawie, aby uniknąć niejednoznaczności w interpretacji przepisów prawnych⁴⁴. Ponownie rozważono zawarty w pierwotnej wersji projektu ustawy całkowity zakaz finansowania organizacji religijnych z zagranicy. Wprawdzie wytyczne Komisji Weneckiej mówią, że „państwa mają wiele uzasadnionych powodów, by regulować transfery różnych funduszy”⁴⁵, ale taki ogólny zakaz dotyczący wszelkiego zagranicznego finansowania (zwłaszcza przez zagraniczne osoby fizyczne) jest nieracjonalny i nie jest konieczny w społeczeństwie demokratycznym, jak tego wymaga art. 4 Projektu ustawy, Wskazano, że wszystkie uczestniczące państwa OBWE muszą respektować prawo wspólnot religijnych do „pozyskiwania i otrzymywania dobrowolnych datków finansowych i innych”⁴⁶. Zgodnie z jedną z przedstawionych wersji projektu zmian ustawy, organizacje

43 A. Margaryan, *Rights and opportunities of religious organizations in Armenia*, [w:] *Freedom of religion in Georgia and Armenia*, s. 39.

44 Tamże, s. 41.

45 Tamże, s. 40.

46 Tamże, s. 40.

religijne mogły mieć prawo do finansowania przez państwa obce oraz osoby prawne i fizyczne w wysokości mniejszej niż 10 procent ich rocznego zysku podlegającego opodatkowaniu – w przeciwnym razie zostałyby nałożona na nie kara pieniężna w wysokości 700–1000-krotności minimalnej stawki wynagrodzenia⁴⁷.

Rząd Republiki Armenii, przyjmując za podstawę punkt 2 zarządzenia NK-159-N Prezydenta Republiki Armenii w sprawie zatwierdzenia Narodowej Strategii Ochrony Praw Człowieka z dnia 29 października 2012 r., decyzją podjętą 27 lutego 2014 r. zalecił rozwiązanie kilku istotnych problemów w kwestii przestrzegania prawa do wolności sumienia, religii i wyznania. W trzecim kwartale 2014 r. złożony został MS wniosek dotyczący zbadania zgodności ustawodawstwa RA z normami prawa międzynarodowego dotyczącymi zakazu dyskryminacji religijnej. Ministrowi Edukacji nakazano wykluczyć przypadki akredytacji, zatrudniania i zwalniania nauczycieli w szkołach ze względu na przynależność religijną⁴⁸. Mimo że zgodnie z prawem edukacja publiczna jest świecka, to od 2002 r. w szkołach odbywa się obowiązkowa nauka historii Kościoła ormiańskiego, która została całkowicie podporządkowana OKA. Jest to jawnym pogwałceniem prawa i stanowi zaprzeczenie wolności sumienia⁴⁹.

W projekcie nowelizacji ustawy wyznaniowej, nad którym pracowano od momentu wyrażenia uwag przez Komisję Wenecką w 2011 r., wprowadzono, zdaniem władz, liberalną definicję związków wyznaniowych. Dokonano podziału na związki wyznaniowe składające się z co najmniej 25 pełnoletnich wyznawców, które mogą działać bez rejestracji państwowej, oraz na te podlegające obowiązkowej rejestracji państwowej jako osoby prawne (przy czym wymagana liczba wyznawców w tym wypadku to również 25 osób). Jednak to rozróżnienie też zostało skrytykowane, o czym będzie jeszcze szerzej pisane⁵⁰. Przedstawiciele rządu podkreślali, że projekt nowelizacji ustawy wyznaniowej przewiduje szereg praw dla zwią-

47 Tamże, s. 40.

48 No 303 – N of 27 February 2014 for approval of the plan of actions for the National Strategy on Human Rights Protection: <http://www.translation-centre.am/pdf/Translat/HH_Kar_Var/Kar_Vor_2014_303_N_en.pdf> [dostęp: 5 VI 2021].

49 Szerzej: R. Król-Mazur, *Obowiązkowa nauka historii Kościoła Ormiańskiego...*, s. 127152.

50 A. Margaryan, *Rights and opportunities of religious...*, s. 40.

ków wyznaniowych, takich jak: rozpowszechnianie informacji o swojej działalności; reprezentowanie i obrona praw i słuszych interesów członków wobec innych organizacji, przed sądami, organami państwowymi i organami samorządu terytorialnego; współpraca z organizacjami non-profit; wykonywanie usług, obrzędów i ceremonii religijnych w sanktuariach i budynkach należących do nich, w miejscach pielgrzymek oraz innych miejscach, a także na cmentarzach. W poprzedniej wersji Ustawy nie było jasne, czy lista praw związków wyznaniowych wymienionych w odpowiednim przepisie jest wyczerpująca, czy też nie. Przepis ten został jednak później uzupełniony o dodatkową klauzulę zgodnie, z którą związki wyznaniowe mogą prowadzić działalność nie zakazaną przez prawo. Wyżej wymieniony projekt zmian ustawy został uznany przez Komisję Wenecką oraz Wspólną Opinię OBWE/ODHR (Strasburg, 17 X 2011 r.) za zgodny z międzynarodowymi standardami i wykazujący poprawę w porównaniu z obecnie obowiązującą ustawą, choć wykazano niedociągnięcia i konieczność wprowadzenia poszczególnych zmian⁵¹.

Na przestrzeni ostatnich piętnastu lat wzrasta media armeńskie sięją panikę podsycaną przez OKA, mówiąc o zagrożeniach dla bezpieczeństwa kulturowego, a zarazem narodowego RA ze strony „sekt”. OKA każdemu innemu kościołowi, związkowi wyznaniowemu/organizacji religijnej przypina łatkę „sekty”. Trzeba pamiętać, że kultura ormiańska opiera się na dorobku Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, on jest też odpowiedzialny za jej ochronę; bezpieczeństwo kulturowe jest składnikiem bezpieczeństwa narodowego, i OKA to wykorzystuje i głosi. A ponieważ każdy inny kościół jest według niego sektą, więc walczy z nimi mówiąc, że one – sekty – przynoszą tylko zgniliznę Zachodu i zagrażają kulturze i bezpieczeństwu narodowemu Armenii. Mówi się wręcz o całych miastach zdominowanych przez „sekty”. W świetle danych z 2017 r. w Armenii jest 65 organizacji religijnych, z czego 54 stanowią sekty, a poza tym około 200 działa w formie ukrytej, np. pod płaszczykiem klubów odnowy biologicznej. Nie jest możliwe określenie liczby członków poszczególnych organizacji religijnych⁵². obrońcy praw człowieka podkreślają, że w Armenii występuje silny dysonans między przepisami zawartymi w różnych aktach prawnych a praktyką. Z raportu sporządzonego

51 Tamże, s. 40.

52 R. Król-Mazur, *Prawo do wolności religijnej...*, s. 466.

w ramach projektu „Monitorowanie tolerancji religijnej”, realizowanego przy wsparciu erywańskiego Biura OBWE, wynika, że w Armenii, zwłaszcza w małych miejscowościach, pracownicy są zwalniani z pracy po pozyskaniu przez pracodawcę informacji, że nie są członkami OKA⁵³.

Projekt ustawy o wprowadzeniu zmian do ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych z 2017 r.

Następstwem atmosfery podgrzewanej przez OKA, który głosi, że „sekty” stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego, były utrudnienia, jakie planowano wprowadzić w działalności organizacji religijnych w projekcie ustawy o wprowadzeniu zmian do ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych (zwanym dalej Projektem). Niestety, w Projekcie sklasyfikowano „organizacje religijne” i Ormiański Kościół Apostolski jako odrębne kategorie prawne, co powoduje, że ten ostatni nie podlega jego przepisom⁵⁴. Zaproponowano również nieuzasadnione ograniczenia w zakresie rejestracji organizacji religijnych, zakaz zagranicznego finansowania oraz nałożenie na organizacje religijne obowiązku prowadzenia ewidencji swoich członków. Projekt stanowił próbę ograniczenia wolności wypowiedzi, proponując zredukowanie relacjonowania teologii OKA w mediach lub podczas zgromadzeń jedynie za zgodą OKA. Utrzymuje preferencyjne wsparcie rządowe dla OKA i jego wyłączną obecność w edukacji publicznej i instytucjach zamkniętych (np. szpitale, zakłady karne, wojsko), co prowadzi do dyskryminacji w tych dziedzinach. Nadal nie ma uregulowań wykluczających obowiązkową naukę historii Kościoła ormiańskiego w szkołach państwowych. Zarówno Projekt jak i znowelizowana konstytucja dopuszczają ograniczenia w wyrażaniu i praktykowaniu wolności wyznania w celu ochrony bezpieczeństwa państwa. Przepis ten jest sprzeczny z orzecznictwem ETPC i może prowadzić do negatywnych zmian, biorąc pod uwagę liczne oświadczenia urzędników państwowych i OKA, wzywających do ograniczenia praw organizacji religijnych w celu ochrony „bezpieczeństwa narodowego”.

53 Tamże, s. 467.

54 *OSF Armenia Justice Group observations and recommendations on the Draft amendments to the RA law on freedom of conscience and religious organizations and related legal acts*, Open Society Foundations – Armenia, 3 X 2017: <<https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/349781.pdf>> [dostęp: 22 VI 2021].

Ministerstwo Sprawiedliwości RA 1 czerwca 2017 r. rozpowszechniło za pośrednictwem rządowej strony internetowej www.e-draft.am projekt ustawy o wprowadzeniu zmian do ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych oraz o zmianie i uzupełnianiu powiązanych z nią aktów prawnych, z ograniczonym do 2 lipca czasem na publiczną dyskusję. Spotkało się to z szerokim odzewem. Jak zostanie wykazane poniżej, we wszystkich rekomendacjach zastrzeżenia budziły te same zapisy.

Wspólnota Kościołów Ewangelickiej Rodziny Armenii zwróciła uwagę, że Projekt jest lekko zmienioną wersją opracowania z 2011 roku. Domagano się, aby Ministerstwo Sprawiedliwości wskazało gwarancje prawne, dzięki którym wszyscy obywatele Armenii będą nieograniczeni w swoich prawach ze względu na przynależność religijną. Zaproponowano różne korekty. Postulowano, aby w definicji związku wyznaniowego, art. 3 pkt 1.2 – „związek wyznaniowy to stowarzyszenie osób fizycznych utworzone w celu wspólnego wyznawania i rozpowszechniania wiary uczestników, a także zaspokajania innych potrzeb religijnych członków związku”, –dopisać na końcu: „a także mający pełny udział w życiu publicznym”. W przypadku znajdującego się w art. 4 cz. 3 zapisu mówiącego o zakazie jakiegokolwiek dyskryminacji ze względu na przynależność religijną osoby lub jej stosunek do religii zwrócono uwagę, że jeśli nie usunie się ograniczeń co do prawa do wolności sumienia i wyznania z innych aktów prawnych RA, to będzie miał on tylko charakter deklaracyjny. Chodziło tu o szereg ustaw zawierających zapis, zgodnie z którym urzędnik pracujący w określonej instytucji nie ma prawa być członkiem żadnej organizacji religijnej. Takie przepisy znajdują się w ustawach⁵⁵: o służbie wojskowej (art. 1, cz. 3, pkt 3), o służbie policyjnej (art. 39, cz. 7)⁵⁶, o służbie bezpieczeństwa narodowego (art. 43, cz. 1, pkt 8), o służbie penitencjarnej (art. 32, cz. 7, pkt 1), o służbie ratowniczej (art. 39, cz. 1, pkt 1), w sprawie przymusowego wykonywania

55 *The remarks and recommendations of the Commonwealth of Churches of Evangelical Family of Armenia*, Religions in Armenia, 5 VII 2017 [dostęp: 14 VI 2021]: <<http://religions.am/en/article/the-remarks-and-recommendations-of-the-commonwealth-of-churches-of-evangelical-family-of-armenia/>>.

56 Sąd Konstytucyjny RA 18 II 2020 r. orzekł, że ograniczenie przynależności religijnej w ustawie o służbie policyjnej jest niekonstytucyjne, *Report on international religious freedom – Armenia 2020*, United States Department of State:<<https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/armenia/>>[dostęp: 25 VI 2021].

orzeczeń sądowych (art. 30, cz. 1, pkt 7) itd. Zwracano uwagę, że nie można bezwzględnie ograniczać przynależności do organizacji religijnych. Prawo jednak może zabraniać nadużywania stanowiska służbowego z pobudek religijnych podczas pełnienia obowiązków służbowych. Uwagi zgłaszano do art. 5 pkt.2 cz. 2, gdzie znajduje się zapis: „Wykonywanie wolności myśli, sumienia i wyznania podlega ograniczeniu, jeżeli istnieją wiarygodne informacje, że osoba lub grupa osób jest członkiem lub uczestniczy, organizuje działalność organizacji, która ma na celu zagrożenie bezpieczeństwa państwowego RA, obalenie jej porządku konstytucyjnego, osłabienie zdolności do obrony, prowadzenie działalności terrorystycznej lub zmuszanie człowieka do przejścia na inną religię”. Domagano się jasnego i konkretnego sformułowania oraz niewprowadzania odpowiedzialności zbiorowej za czyny zabronione dokonane przez pojedynczą osobę, niezależnie od jej przynależności wyznaniowej lub kościelnej. Oprotestowano pomysł obowiązkowego prowadzenia ewidencji członków związków wyznaniowych, zwracając uwagę, że stanowiłoby to dla nich duże obciążenie, a także zmuszałby je do gromadzenia informacji o swoich wyznawcach, czego nie można uznać za pożądane. Opowiadano się za przywróceniem kontynuacji punktu, który występuje zarówno w obecnej ustawie, jak i w poprzednim projekcie, a który z niewiadomych przyczyn nie znalazł się w Projekcie. Chodziło o zapis dotyczący nawiązywania kontaktów z organizacjami religijnymi innych państw: „zapraszać swoich przedstawicieli, wysyłać swoich wiernych za granicę w celu udziału w pielgrzymkach, spotkaniach i innych wydarzeniach religijnych, a także w celach edukacyjnych i wypoczynkowych”. Kolejny zapis, który został pominięty w Projekcie, a był obecny w poprzednim projekcie ustawy, dotyczył niepłacenia przez organizacje wyznaniowe podatku od otrzymywanych przez nie darowizn pieniężnych i innych. Proszono o przywrócenie praw do: wynajmu sal i innych pomieszczeń w celu prowadzenia uroczystości religijnych i kościelnych; korzystania z mediów informacyjnych i prowadzenia działalności wydawniczej w zakresie określonym przepisami prawa. Zwracano uwagę, że w przypadku rejestracji związku religijnego zamiast żądania od niego dokumentów związanych z jego działalnością (zapis bardzo ogólny) powinien być podany wykaz konkretnych dokumentów, które należy dostarczyć. Kontrowersyjne ograniczenie, zgodnie z którym organizacje religijne nie mogą być finansowane przez swoje centra duchowe za granicą (zwrócono uwagę, że takie same przepisy mogą zostać zastosowane wobec OKA za granicą państwa),

powinno zostać zmienione na: „Związki wyznaniowe nie mogą finansować ani być finansowane przez partie polityczne”. Domagano się zachowania (w Projekcie go nie było) prawa do tajemnicy spowiedzi w instancjach śledczych i sądowych⁵⁷.

Oddział helsińskiego Zgromadzenia Obywatelskiego mającego w Armenii swoje biuro w Wanadzor, jako jedna z pierwszych organizacji pozarządowych, dokonał krytycznej analizy Projektu. Jeden z podstawowych zarzutów dotyczył dyskryminacyjnego podejścia do innych religii i związków wyznaniowych (art. 1 ust. 2). Fakt, iż OKA jest kościołem narodowym RA, nie może służyć jako podstawa do zapewnienia mu szerszych praw i wolności w porównaniu z innymi religiami (a gwarantuje mu to umowa konstytucyjna z 2007 r. regulująca stosunki między państwem a OKA). Jest ona najlepszym dowodem nierównego traktowania innych religii, a liczne znajdujące się w niej zapisy są niezgodne z art. 9 EKPC, który chroni prawo każdego człowieka do wolności myśli, sumienia i religii, jak i zmiany własnej religii lub przekonań. Niestety Projekt nie mówi nic o nowej regulacji relacji państwo – OKA. Zwrócono uwagę na konieczność dokonania stosownych poprawek zarówno w Projekcie, jak i w innych aktach prawnych mających związek z ustawą wyznaniową, tak aby w RA przestrzegane były zapisy art. 1 Protokołu nr 12 do EKPC (ogólny zakaz dyskryminacji). W tym celu konieczne jest dokonanie zmian w przepisach ustaw dotyczących agencji bezpieczeństwa narodowego, służby wojskowej i służby w policji. W służbach tych do dziś obowiązuje zakaz wstępowania do organizacji religijnych. Szczególny niepokój wzbudził art. 5 ust. 2 pkt 2 Projektu, który stanowi podstawę dla ograniczeń wolności myśli, sumienia i religii. Zgodnie z nim prawo do wolności myśli, sumienia i religii jest ograniczone, jeżeli istnieją wiarygodne przesłanki, że dana osoba lub grupa osób jest członkiem organizacji bądź koordynuje albo bierze udział w działalności organizacji, której celem jest naruszenie bezpieczeństwa narodowego RA, obalenie jej porządku konstytucyjnego, osłabienie jej zdolności obronnych, przeprowadzenie aktu terrorystycznego lub zmuszenie do apostazji. Jednak nie jest jasne, kto i w jaki sposób będzie decydował o tym, że takie przesłanki zaistniały i w jaki sposób zostanie określona ich wiarygodność. Domagano się ścisłego zdefiniowania przepisów dotyczących ograniczenia

57 *The remarks and recommendations of The Commonwealth of Churches of Evangelical Family...*

prawa do wolności religii lub przekonań. W szczególności Projekt powinien dokładnie wskazać ograniczenia, które są uznane za dopuszczalne, a one muszą być określone prawem i być konieczne i proporcjonalne do (zgodnego z prawem) celu, do którego dążą. Ponadto, jak stwierdzono, powołując się na opinię Komisji Weneckiej z 2011 r., międzynarodowe instrumenty ochrony praw człowieka nie uznają „bezpieczeństwa państwa” za podstawę do nakładania takich ograniczeń⁵⁸. Proponowano, aby zgodnie ze standardami międzynarodowymi zastąpić termin „bezpieczeństwo państwa” przez „bezpieczeństwo publiczne”⁵⁹. Zaproponowano także poprawki do art. 4 ust. 5 Projektu, chcąc, aby państwo gwarantowało rodzicom zgodnie z ich przekonaniem prawo do zapewnienia edukacji religijnej swoich dzieci do osiągnięcia przez nie pełnoletności (a nie 14 lat, jak jest to w Projekcie). W Projekcie zawarto regulacje w zakresie ustanawiania i funkcjonowania organizacji religijnych i związków wyznaniowych. Jak wynika z analizy treści art.10, użyte w tytule artykułu pojęcie „związki wyznaniowe” odnosi się zarówno do zarejestrowanych przez państwo organizacji, jak i związków wyznaniowych bez rejestracji państwowej – a tak nie powinno być. Niepokojące jest to, iż w omawianym artykule nie przyznano organizacjom religijnym prawa do sądowej ochrony ich praw i interesów prawnych oraz praw ich członków, co przecież jest gwarantowane każdemu na podstawie art. 6 ust. 1 EKPC i orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz). Zwrócono uwagę na sprzeczności w zapisach art. 11 – zakaz finansowania organizacji religijnych spoza granicy – i art. 12 – państwo nie finansuje działalności organizacji religijnych. Wskazano, że zapisy te kłócą się z art. 6 pkt f przyjętej przez ONZ w 1981 r. Deklaracji w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub prze-

58 *HCA Vanadzor's position on RA draft laws on making amendments to the Republic of Armenia law on freedom of conscience and religious organizations and on amending and supplementing related legal acts*, Vanadzor 2017, s. 5–10.

59 Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. Europejska Konwencja Praw Człowieka po nowelizacji przez Protokół nr 11 i 14 z Protokołem nr 1 oraz Protokołami nr 4, 6, 7, 12 i 13, Strasburg 2010, s. 11:<https://arch-bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/convention_pol.pdf> [dostęp: 4.VI.2021].

konaniach, podkreślając, że przepisy, które dyskryminują grupy religijne z powodów religijnych, nie powinny być dozwolone. OKA ma w art. 11 ustawy o relacjach między nim a RA niczym nieograniczone prawo do otrzymywania funduszy z zagranicy. Nierówność pomiędzy OKA a organizacjami religijnymi podkreśla również art. 6 ust. 5 Projektu, który mówi, że organizacje religijne mają status organizacji niekomercyjnych⁶⁰.

Swoje rekomendacje przedstawiła także Fundacja Partnerstwo Euroazjatyckie (EPF⁶¹) i organizacja pozarządowa Centrum Współpracy na rzecz Demokracji. Analizując Projekt ustawy o wprowadzeniu zmian do ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych, zwrócono uwagę, że nie ma on zastosowania do działalności OKA, który nie jest uznany za organizację religijną. Jest to niezgodne z art. 29 Konstytucji RA, który zakazuje dyskryminacji ze względu na religię. Poważnym problemem jest przewidziane w Projekcie ograniczenie korzystania z wolności myśli, sumienia i wyznania ze względu na „bezpieczeństwo państwa” (art. 5 ust.1). Tymczasem ograniczenie na takiej podstawie jest niedopuszczalne w świetle ust. 2 art. 9 EKPC i art. 18 ust. 3 MPPOiP, jak również niezgodne z orzecznictwem ETPCz. Przy określaniu podstaw do ograniczania wolności myśli, sumienia i religii przez ustawodawstwo należy uwzględniać standardy występujące w społeczeństwie demokratycznym. Zostało to już podkreślone przez Komisję Wenecką i OBWE/ODIHR we wspólnej opinii dla Armenii ((CDL-AD(2011)028, Wspólna opinia Komisji Weneckiej i OBWE/ODIHR „W sprawie projektu ustawy Republiki Armenii o wolności sumienia i organizacjach religijnych oraz projektu ustawy o wprowadzeniu zmian i uzupełnień do innych powiązanych aktów prawnych” § 34)). Dlatego też podstawą ograniczenia wolności religijnej powinno być bezpieczeństwo publiczne, a nie państwa. Kolejne zalecenie związane było z obowiązkową nauką historii Kościoła Ormiańskiego w szkołach publicznych. Sugerowano wprowadzenie do Projektu stosownych poprawek, tak by ograniczenia dotyczące prowadzenia kazań religijnych w instytucjach edukacyjnych dotyczyły również działalności OKA (który robi to nagminnie). Zwrócono uwagę, że zgodnie z art. 8 ust. 3 Projektu, odnoszącym

60 HCA Vanadzor's position on RA draft laws on making amendments..., s. 11–15.

61 Jest to organizacja pozarządowa powołana w 2007 r. z lokalnymi siedzibami w Armenii, Gruzji i Azerbejdżanie.

się do zakładania organizacji religijnych, stosuje się art. 10–12 ustawy RA o organizacjach pozarządowych. Stwarza to ryzyko pomylenia organizacji pozarządowych z organizacjami religijnymi. Projekt przewiduje, że statut organizacji religijnej musi określać przynależność wyznaniową oraz opis wierzeń lub przekonań organizacji religijnej (art. 8, cz. 2, pkt 14 i 15). Zwrócono uwagę, że Komisja Wenecka i OBWE/ODIHR we wspólnej opinii dla Armenii stwierdziły z całą stanowczością, że prawo regulujące tę dziedzinę nie powinno wymagać umieszczania w statucie organizacji religijnej zbyt szczegółowych informacji. Tymczasem *Projekt* obliuguje organizacje religijne do dostarczania władzom listy członków, w której są dokładne dane o ich aktywności w organizacji. Zwrócono uwagę, że organ państwowy, któremu dostarczana jest lista (MS), może te informacje zinterpretować na różne sposoby „aż do zmuszenia ujawnienia wiary religijnej”, co jest niezgodne np. z art. 9 EKPC. Domagano się usunięcia obowiązku dokładnego spisywania członków organizacji religijnych oraz podania jasnej, wyczerpującej listy dokumentów dotyczących działalności organizacji religijnej, których może wymagać państwowy organ nadzorujący. W Projekcie znajduje się również sprzeczny zapis dotyczący otrzymywania środków finansowych z zagranicy (ze względu na niezgodność pojęć: „związek wyznaniowy” i „organizacja religijna”). Mając również na uwadze Wspólną Opinię Komisji Weneckiej i OBWE/ODIHR dla Armenii, która uznaje ogólny zakaz zagranicznego finansowania wspólnot religijnych, podkreślono niezgodność takiego zakazu z wymogami art. 9 EKPC, tj. brak standardu niezbędnego w społeczeństwie demokratycznym. Zwrócono uwagę na konieczność stworzenia przepisów prawnych wykluczających zakaz przynależności do organizacji religijnych przedstawicieli służb publicznych. EPF niepokoił szczególnie zapis, który zezwalał państwowemu organowi nadzorującemu – MS – obłożyć różnymi sankcjami organizację religijną, jeśli będzie ona wykonywać działania nieokreślone w przepisach statutowych. To ogólne sformułowanie może być różnie interpretowane – nie zawsze na korzyść organizacji religijnej. Rekomenduje więc jasne określenie sformułowania „przepisy statutowe”⁶².

62 *Opinion on the draft law on the freedom of conscience and on religious organisations of the Republic Of Armenia*, Religions in Armenia, 17 VII 2017 [dostęp: 14 VI 2021]: <<http://religions.am/en/agenda/opinion-on-the-draft-law-on-the-freedom-of-conscience-and-on-religious-organisations-of-the-republic-of-armenia/>>.

Armeński Rzecznik Praw Człowieka Arman Tatoyan⁶³ przedstawił 20 czerwca 2017 r. Biuru OBWE ds. Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (OBWE/ODIHR) wzmiankowany wyżej Projekt. W wydanej 16 października 2017 r. wspólnej opinii Projekt spotkał się z tymi samymi zastrzeżeniami, które zostały przedstawione powyżej⁶⁴.

W dniu 21 listopada 2017 r. MS, po zmianach dokonanych w Projekcie (podkreślając, że zalecenia OBWE/ODIHR wzięto pod uwagę), zainicjowało kolejne dyskusje publiczne. Poprawiony Projekt został udostępniony przez MS do zaopiniowania 30 listopada 2017 r. Jak podkreśla EPF, znalazło się w nim wiele restrykcyjnych przepisów i niejasnych sformułowań. Organizacje pozarządowe po raz kolejny przedstawiły swoje zalecenia MS. Zmieniony Projekt został przekazany przez MS Komisji Weneckiej i OBWE/ODIHR w celu wydania wspólnej opinii⁶⁵. Została ona wydana na sesji plenarnej 17 marca 2018 r. Stwierdzono w niej, że przedstawiony *Projekt* wykazuje znaczącą poprawę w zakresie zgodności istniejących przepisów prawnych z międzynarodowymi normami dotyczącymi wolności religii lub przekonań oraz zajmuje się większością kwestii, które takie przepisy powinny regulować. Z zadowoleniem przyjęto, że Projekt gwarantuje prawo do wolności sumienia i religii (a także jej zmiany) każdej osobie, a nie tylko obywatelom Armenii. Dokument zakłada również, że wspólnoty religijne/wyznaniowe mogą korzystać ze swoich praw bez rejestracji państwa. Zwrócono uwagę, że należy dokonać wielu wyjaśnień, doprecyzowań i zmian. Wyraźnie określić obowiązek rejestracji państwowej (jedne grupy go mają, a inne nie). Ekspert zalecił Armenii dostarczenie otwartej listy praw przysługujących wszystkim wspólnotom religijnym/wyznaniowym. Regulacje prawne powinny umożliwić

63 W świetle armeńskiego prawa podmioty społeczeństwa obywatelskiego nie mogą ubiegać się o rekomendacje od ODIHR.

64 Porównaj: *Opinion on the draft law of the Republic Of Armenia amending the law "On freedom of conscience and religious organizations" based on an unofficial English translation of the draft amendments provided by the Human Rights Defender of the Republic of Armenia*, OSCE/ODIHR Opinion No.: FORB-ARM/311/2017 [AIC], Warsaw, 16 X 2017: <https://www.legislationline.org/download/id/7455/file/311_FORB_ARM_16Oct2017_en.pdf> [dostęp: 27 VI 2021].

65 *EPF occasional policy brief RECOMMENDATIONS ON FREEDOM OF RELIGION OR BELIEF*, Updated February 2018: <https://epfarmenia.am/sites/default/files/Document/EPF_AR2017_Policy_Brief_Recommendations_on_Freedom_of_Religion_or_Belief.pdf> [dostęp: 30 VI 2021].

grupom religijnym/wyznaniowym uzyskanie statusu osobowości prawnej, chociażby jako stowarzyszenie lub fundacja. Jednym z kluczowych zaleceń jest wyeliminowanie zróżnicowanego traktowania „organizacji religijnych” i „organizacji wyznaniowych” (te ostatnie nie mogą korzystać z tych samych praw i gwarancji). Po raz kolejny zwrócono uwagę na OKA, któremu w Armenii powierzono „wyjątkową misję”, zarówno w konstytucji, jak i ustawie wyznaniowej, i który podlega specjalnemu ustawodawstwu (umowa między Republiką Armenii a OKA z 2007 r.). Eksperti Rady Europy oraz OBWE/ODIHR zalecają, aby przywileje, z których korzysta OKA, były obiektywnie uzasadnione, a nie miały charakteru dyskryminującego. Podkreślono, że ograniczenia dotyczące manifestacji wolności religii lub przekonań powinny być zawężone, postulując, by odniesienie do „bezpieczeństwa państwa” zastąpić terminem „bezpieczeństwo publiczne” albo przynajmniej zastąpić go wąską interpretacją zgodną z normami europejskimi. Zaleca się usunięcie przepisów, które odmawiają rejestracji grupom religijnym, które nie są oparte na „historycznie uznanych księgach świętych” i nie są częścią „światowych wspólnot religijno-kościelnych”. Kontrowersyjny jest zapis art. 12, który wprowadza zakaz prowadzenia przez osoby wykonujące zadania publiczne jakiegokolwiek działalności w ramach organizacji religijnej/wyznaniowej. Może to oznaczać, że osoby wierzące nie mogą być urzędnikami publicznymi. Zwrócono uwagę, że projekt ustawy nie powinien narzucać organizacjom religijnym zbyt uciążliwych wymagań sprawozdawczych, dostosowując je do wymogów mających zastosowanie do organizacji pozarządowych. Szczególnie niezrozumiałe jest żądanie informacji o wydatkach związanych z wykorzystaniem środków pieniężnych i innego mienia, należących do organizacji religijnych/związków wyznaniowych. Zachęca się Armenię do ponownego rozważenia ogólnego zakazu finansowania organizacji religijnych z zagranicy. Zaleca się dokładniejsze zdefiniowanie pojęcia „rażące naruszenie prawa” oraz wprowadzenie systemu ostrzeżeń i stopniowych sankcji, które mają być stosowane przed zawieszeniem lub rozwiązaniem organizacji religijnych i które powinny być środkiem ostatecznym. Wykroczenia poszczególnych członków nie powinny być przypisywane wspólnocie religijnej lub wyznaniowej, chyba że są bezpośrednim wynikiem poleceń jej przywódców lub są wyraźnie zalecane przez doktrynę, nauki organizacji religijnej lub wyznaniowej, a jej przywódcy zachęcają do takich nielegalnych praktyk lub je tolerują. Ponadto art. 15 Projektu ustawy zdaje się sugerować, że niemal każda działalność sprzeczna z porządkiem prawnym, nawet drobne naruszenia, może prowadzić do rozwiązania

organizacji religijnej. Zakres tego przepisu jest tak szeroki, że nie odpowiada zasadzie proporcjonalności i nie może być uznany za konieczny w demokratycznym społeczeństwie. Zaleca się wyraźniejsze określenie bardzo ograniczonych przypadków, w których możliwe jest zawieszenie działalności organizacji religijnej. Zwrócono uwagę, że w przypadku wprowadzania nowych przepisów regulujących działalność wspólnot wyznaniowych lub religijnych, odpowiednie przepisy przejściowe powinny gwarantować prawa istniejących wspólnot i nie powinny wymagać ponownego ubiegania się o osobowość prawną według nowo wprowadzonych kryteriów. Artykuł 11 ust. 1 pkt 2 wprowadza obowiązek dostarczania przez organizacje religijne na żądanie MS „dokumentów niezbędnych do działalności wynikających z przepisów prawa”. Zapis ten jest zbyt ogólny. Sugeruje się dokładne określenie rodzaju i liczby dokumentów oraz przyznanie wystarczająco dużo czasu na ich przygotowanie. Zachęcano ustawodawcę armeńskiego do kontynuowania szeroko zakrojonych i skutecznych konsultacji z przedstawicielami różnych wspólnot religijnych i wyznaniowych, dotyczących Projektu ustawy, na wszystkich etapach procesu tworzenia prawa aż do jego przyjęcia⁶⁶. Zmiany polityczne, jakie zaczęły się dokonywać w Armenii od końca marca 2018 r., zablokowały dalszy rozwój prac nad ustawą wyznaniową.

Podsumowanie

OKA nieustannie krytykuje jedno z podstawowych praw człowieka, zawartych w ustawodawstwie Republiki Armenii – wolność sumienia. OKA uważa wolność religijną za przepis antynarodowy, dlatego też wszystkie inne organizacje religijne kwalifikuje jako sekty i struktury antynarodowe. Dzięki temu

66 *Armenia – draft joint opinion on the draft law amending the law on freedom of conscience and on religious organisations*, Venice Commission Opinion No. 909/2017 OSCE/ODIHR Opinion No. FORB-ARM/319/2018, Strasbourg/Warsaw, 2 III 2018: < [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2018\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2018)004-e) > [dostęp: 29 VI 2021]; *Armenia: new draft law on freedom of conscience and religious organisations is an improvement, but concerns remain over vaguely formulated limitations, and excessive registration and reporting requirements*, 19 III 2018, Council of Europe: < https://www.coe.int/en/web/yerevan/home/-/asset_publisher/KZT5m796kFrq/content/armenia-new-draft-law-on-freedom-of-conscience-and-religious-organisations-is-an-improvement-but-concerns-remain-over-vaguely-formulated-limitations-1 > [dostęp: 25 VI 2021].

Armenia postrzegana jest na arenie międzynarodowej jako kraj nacjonalizmu religijnego. Sprzyja temu też lansowana przez OKA teza o przynależności narodowo-religijnej. Słowo „kościół” w języku ormiańskim jest łączone ze słowem „matka”. Przyjęcie przez tę religię roli matki i związanych z tym cech, takich jak opiekuńczość, źródło życia narodu, miłość rodzicielska, podkreśla silne zakorzenienie religii narodowej w języku ormiańskim i tradycji. W zatwierdzonych przez OKA podręcznikach do nauki historii Kościoła ormiańskiego znajdują się m.in. sformułowania: „Jeden naród, jedna wiara, jeden Kościół [OKA – R.K.-M.]”, „posuwajmy się naprzód z determinacją do realizacji naszego marzenia jako jednego Kościoła, jednego państwa i jednego narodu”⁶⁷. Etniczno-religijna identyfikacja, jaka lansowana jest w Armenii (podobnie jak i w Gruzji), sprzyja budowaniu dychotomicznego społeczeństwa, w którym swoi – to wyznawcy Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego – a obcy to członkowie innych kościołów i związków wyznaniowych. Ułatwia również konsolidację społeczeństwa, które wprawdzie chce demokratycznych zmian w państwie, ale niekoniernie kosztem utraty pozycji własnego kościoła narodowego, który uważany jest za strażnika bezpieczeństwa kulturowego. W swojej walce o wstrzymanie nowelizacji ustawy wyznaniowej OKA wspierany był przez władze państwowe, jak słusznie zauważył bowiem Krzysztof Fedorowicz, „w systemie politycznym spełnia on rolę tzw. parasola tożsamości narodowej i legitymizacji układu rządzącego”⁶⁸.

Nikol Pashinyan, obejmując, na fali aksamitnej rewolucji, władzę w Armenii, podkreślał, że jest zwolennikiem rozdziału Kościoła od państwa. W maju 2019 r. z jego inicjatywy powołana została grupa robocza do spraw stosunków między RA i OKA, (na jej czele stanęli Nikol Pashinyan i Garegin II). Coraz częściej można usłyszeć w Armenii głosy, że w wyniku aksamitnej rewolucji doszło tylko do zmian politycznych. Społeczeństwo rozbudzone hasłami Nikoła Pashinyana oczekuje zmian systemowych, legislacyjnych. Od premiera coraz częściej żąda się sprecyzowania polityki wobec OKA i ustanowienia zasady współpracy na linii państwo–Kościół. Większa część społeczeństwa zdaje sobie sprawę ze znaczenia OKA i jego roli w dziejach narodu, ale oczekuje też od niego dostosowania się do nowych realiów politycznych. Pojawiły się hasła rozliczenia OKA. Protesty przeciwko

67 R. Król-Mazur, *Ormiański Kościół Apostolski i jego relacje z władzami politycznymi i społeczeństwem obywatelskim...*, s. 223.

68 K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii...*, s. 351.

katolikosowi Gareginowi II – nazywanemu patriarchą bogatych – rozpoczęły się w Erywaniu 6 czerwca 2018 r. Zostały zorganizowane przez organizację nazywającą siebie Nowa Armenia, Nowy Katolikos (orm. *Nor Hajastan, nor hajrapet*). Udział w nich brali także nieliczni duchowni – za ich przywódcę uważany jest ksiądz Koryun Arakelyan, uważany za konserwatystę religijnego, dla którego OKA zszedł z drogi wyznaczonej przez Pismo Święte i jest zbyt liberalny (!) wobec innych religii. Grupa zarzucała Gareginowi II izolowanie się od wiernych i utratę autorytetu. Według protestujących wraz z nowym premierem powinien w Armenii pojawić się nowy przywódca duchowy narodu⁶⁹. W Armenii podkreśla się, że Nikol Pashinyan jest o wiele bardziej świeckim premierem niż jego poprzednicy. Sam Pashinyan prowadzi politykę lawirowania i niezrażania do siebie OKA. Podkreślił, że w programie wyborczym *Mojego Kroku* najważniejszym punktem jest zachowanie tożsamości narodowej, a ponieważ OKA w tym względzie zawsze odgrywał wyjątkową rolę, jest to więc wspólny cel, a konieczne jest określenie, jak państwo i Kościół zamierzają działać w tym kierunku⁷⁰. Jak wskazała w swoim raporcie z 2020 r. EPF, od czasu jej ostatniego przeglądu sytuacyjnego w Armenii nie zaszły żadne znaczące zmiany. Dyskryminacja religijna w ustawodawstwie ormiańskim pozostaje niezmienną, a autoryzacja nienawiści (wymierzonej przeciwko członkom innych związków wyznaniowych) pozostają bezkarni. Domagano się usunięcia kontrowersyjnych zapisów, na które zwracano uwagę w Projekcie oraz zapewnienia, aby prawodawstwo w dziedzinie wolności religii i przekonań było zgodne z międzynarodowymi standardami praw człowieka, wymogami orzecznictwa ETPC oraz zgodne ze standardami OBWE/ODIHR⁷¹.

Do tej pory nie zakończono prac nad nowelizacją ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych. Nikol Pashinyan bardziej zajęty był rozliczaniem poprzedniej ekipy rządzącej i walką z korupcją, a następnie problemem utrzymania się u władzy po przegranej wojnie o Górski

69 R. Król-Mazur, *The political activity of the Holy Armenian Apostolic Church in the period of the Velvet Revolution and its consequences* [w druku].

70 Tamże.

71 *Eurasia Partnership Foundation submission to the Human Rights Council. Universal periodic review (UPR) of Armenia during its 35th session (2020)*, s. 6, : < https://epf-armenia.am/sites/default/files/Document/EPF_SUBMISSION_TO_THE_HUMAN_RIGHTS_COUNCIL_UPR_OF_ARMENIA.pdf > [dostęp: 25 VI 2021].

Karabach. Obecna sytuacja polityczna w Armenii również nie sprzyja „wsadzaniu kija w mrowisko”. Religijny nacjonalizm, który występuje w Armenii, w dużym stopniu wpływa na to, że kraj ten do dnia dzisiejszego nie przyjął kompleksowego ustawodawstwa dotyczącego wolności sumienia i wyznania. OKA stał się istotną siłą w państwie dzięki współpracy i poparciu, jakiego udzielał ekipie rządzącej do 2018 r. Obowiązujące przepisy, zawierające liczne ograniczenia dla innych związków wyznaniowych/organizacji religijnych, jak zostało wykazane powyżej, stawiają go w uprzywilejowanej sytuacji. Podgrzewana przez niego atmosfera religijnego nacjonalizmu skutecznie uniemożliwia dokonanie takich zmian w obszarze prawa do wolności religijnej, które odpowiadałyby standardom międzynarodowym.

Bibliografia

- Ascatryan V., *Commitments of Armenia to freedom of religion or belief, freedom of expression, participation in public and political life*, [w:] *Freedom of religion in Georgia and Armenia. Conference Publication July 2013*, eds E. Chylinski, D. Chkhartishvili, Tbilisi 2013.
- Armenia – draft joint opinion on the draft law amending the law on freedom of conscience and on religious organisations*, Venice Commission Opinion No. 909/2017 OSCE/ODIHR Opinion No. FORB- ARM/319/2018, Strasbourg/Warsaw, 2 III 2018: < [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2018\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2018)004-e) > [dostęp: 29 VI 2021].
- Armenia: new draft law on freedom of conscience and religious organisations is an improvement, but concerns remain over vaguely formulated limitations, and excessive registration and reporting requirements*, 19 III 2018, Council of Europe: < https://www.coe.int/en/web/yerevan/home/-/asset_publisher/KZTsm796kFrq/content/armenia-new-draft-law-on-freedom-of-conscience-and-religious-organisations-is-an-improvement-but-concerns-remain-over-vaguely-formulated-limitations-1 > [dostęp: 25 VI 2021].
- Bielefeldt H., *The way forward – concluding remarks*, [w:] *Freedom of religion in Georgia and Armenia*, Conference publication July 2013, eds E. Chylinski, D. Chkhartishvili, Tbilisi 2013.
- Charles R., *Secular regimes and state engagement with religion in post-Soviet Eurasia*, University of California, Berkeley 2013.
- Danielyan S., Vardanyan V., Avtandilyan A., *Religious tolerance in Armenia*, Sage Publications, Yerevan 2009.
- EPF occasional policy brief. Recommendations on freedom of religion or belief, Updated February 2018: < https://epfarmenia.am/sites/default/files/Document/EPF_AR2017_Policy_Brief_Recommendations_on_Freedom_of_Religion_or_Belief.pdf > [dostęp: 30 VI 2021].

- Eurasia Partnership Foundation submission to the Human Rights Council. Universal Periodic Review (UPR) of Armenia During its 35th Session (2020)*, s. 6: < https://epfarmenia.am/sites/default/files/Document/EPF_SUBMISSION_TO_THE_HUMAN_RIGHTS_COUNCIL_UPR_OF_ARMENIA.pdf > [dostęp: 25 VI 2021].
- Europejska Konwencja Praw Człowieka po nowelizacji przez Protokół nr 11 i 14 z Protokołem nr 1 oraz Protokołami nr 4, 6, 7, 12 i 13, Strasburg 2010, s. 11: < https://arch-bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/convention_pol.pdf > [dostęp: 5 VI 2021].
- Fedorowicz K., *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2017.
- Guliyev E., *Religion in the Central Caucasus. Current state and future trends*, [w:] *The South Caucasus 2021. Oil, democracy and geopolitics*, eds F. Ismailzade, G. E. Howard, The Jamestown Foundation, Washington 2012.
- HCA *Vanadzor's position on RA draft laws on making amendments to the Republic of Armenia law on freedom of conscience and religious organizations and on amending and supplementing related legal acts*, Vanadzor 2017.
- Król-Mazur R., *Obowiązkowa nauka historii Kościoła ormiańskiego w szkołach publicznych jako element polityki wyznaniowej Republiki Armenii* [w:] S. Dudra, R. Król-Mazur, D. Maj, *Polityka Wyznaniowa. Wschodnia i ekumeniczna perspektywa eklezjalna*, Morpho, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2018.
- Król-Mazur R., *Ormiański Kościół Apostolski i jego relacje z władzami politycznymi i społeczeństwem obywatelskim*, [w:] *Polityczne uwarunkowania religii. Religijne uwarunkowania polityczne*, red. S. Dudra, R. Michalak, Ł. Młyńczyk, Wydawnictwo Morpho, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2017.
- Król-Mazur R., *Prawo do wolności religijnej w Republice Armenii – analiza obowiązującego ustawodawstwa*, [w:] *Prawa człowieka wobec wyzwań współczesnego świata*, red. E. Szczepankiewicz-Rudzka, A. Czubik, D. Dziwisz, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.
- Król-Mazur R., *Świadkowie Jehowy jako najbardziej zwalczana sekta w Armenii*, „Wschodnioznawstwo” 2016, t. 10.
- Margaryan A., *Rights and opportunities of religious organizations in Armenia*, [w:] *Freedom of religion in Georgia and Armenia*, Conference Publication July 2013, eds E. Chylinski, D. Chkhartishvili, Tbilisi 2013.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Nowy Jork, 16 XII 1966 (Dz.U. z 1977 r. nr 38, poz. 167): < https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf > [dostęp: 5 VI 2021].
- Nieczuja-Ostrowski P., *Religia w polityce w państwach Kaukazu Południowego*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, red. T. Stępniewski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, KUL, Lublin – Warszawa 2013.
- Nieczuja-Ostrowski P., *Religion as a factor of Armenian politics*, „European Journal of Science and Theology” 2020, vol. 16, no. 6.

- No 303 – N of 27 February 2014 FOR APPROVAL OF THE PLAN OF ACTIONS FOR THE NATIONAL STRATEGY ON HUMAN RIGHTS PROTECTION: < http://www.translation-centre.am/pdf/Translat/HH_Kar_Var/Kar_Vor_2014_303_N_en.pdf > [dostęp: 5 VI 2021].
- Opinion on the draft law on the freedom of conscience and on religious organisations of the Republic Of Armenia*, Religions in Armenia, 17 VII 2017 [dostęp 14 VI 2021]: <<http://religions.am/en/agenda/opinion-on-the-draft-law-on-the-freedom-of-conscience-and-on-religious-organisations-of-the-republic-of-armenia/>>.
- Opinion on the draft law of the Republic Of Armenia amending the law “On freedom of conscience and religious organizations” based on an unofficial English translation of the draft amendments provided by the Human Rights Defender of the Republic of Armenia*, OSCE/ODIHR Opinion No.: FORB-ARM/311/2017 [AIC], Warsaw, 16 October 2017: https://www.legislationline.org/download/id/7455/file/311_FORB_ARM_16Oct2017_en.pdf [dostęp: 27 VI 2021].
- OSF Armenia Justice Group observations and recommendations on the draft amendments to the RA law on freedom of conscience and religious organizations and related legal acts*, Open Society Foundations – Armenia, 3 X 2017: < <https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/349781.pdf> > [dostęp: 22 VI 2021].
- Osiecki J., *Bolszewicy a Kościół Ormiański. Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920–1938*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2016.
- Report on international religious freedom – Armenia 2020*, United States Department of State: <<https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/armenia/>> [dostęp: 25 VI 2021].
- Szyszlak T. J., *Wolność religijna w konstytucjach i ustawach wyznaniowych państw postradzieckich*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10.
- The law of the Republic of Armenia on the freedom of conscience and on religious organizations*, 17 VI 1991: <https://www.legislationline.org/download/id/5744/file/Armenia_law_freedom_conscience_religious_orgs_1991_am2011_en.pdf> [dostęp: 1 VI 2021].
- The remarks and recommendations of the Commonwealth of Churches of Evangelical Family of Armenia*, Religions in Armenia, 5 VII 2017 [dostęp 14 VI 2021]: < <http://religions.am/en/article/the-remarks-and-recommendations-of-the-commonwealth-of-churches-of-evangelical-family-of-armenia/>>.
- Thilingarian H., *A brief historical and theological introduction to the Armenian Apostolic Orthodox Church*, Kanada 1993.
- Zenderowski R., *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicyzacją religii a sakralizacją etnosu (narodu)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011.
- 2020 report on international religious freedom: Armenia*, U.S. Department of State, 12 V 2021 [dostęp: 14.XI. 2021]: <<https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/armenia/>>.